

Ольга Сараєва, к. і. н.

*ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет»,
м. Маріуполь, Україна*

МАТЕРІАЛИ ДІЛОВОДСТВА МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ЩОДО ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ

Olga Saraieva, PhD in History

Pryazovskyi State Technical University, Mariupol, Ukraine

RECORDS OF LOCAL AUTHORITIES ON EDUCATIONAL ACTIVITIES OF ZEMSTVOS AT THE SOUTHEAST UKRAINE

The article focuses on informational potential of the record keeping sources of the zemstvos of Southeast Ukraine, which cover the role of the local government authorities in school issues. Records of the local councils (reports and zemstvos' estimates, habitants' petitions) likewise of the higher governmental establishments (circulars of the Home Secretary and orders of the Ministry of Interior education) provide a possibility to trace the aspects of the zemstvos' educational work and to define its major criteria. The main school issues included development of educational system, establishing of libraries, renovation of schools, etc.

The records of zemstvos leave certain flaws for researchers like the officials' motives and feelings, which remain unknown. However, these records are unique and reliable source of all spheres of zemstvos' activity, and fully introduce the main directions and results of the zemstvos' work.

Key words: local government authorities, zemstvo, records, circular, educational work, real gymnasium, classic gymnasium.

Актуальність дослідження: Однією з тенденцій владно-політичних відносин у сучасному демократичному світі є децентралізація державного управління та створення реальних можливостей для самоврядних органів самостійно вирішувати питання місцевого значення. Сьогодні перед нашою державою, яка задекларувала орієнтацію на демократичні стандарти, постає серйозне завдання реформування сфери адміністративного управління, надання місцевому самоврядуванню більшого юридичного й економічного простору для реалізації запитів громад. Тому корисним є вивчення досвіду місцевого самоврядування, звернення до історичних прикладів децентралізації управління. Саме такий досвід уособлює феномен земств. Адже земські органи самоврядування виявилися здатними до вирішення важливих питань у соціально-економічній, медичній, культурно-освітній та інших галузях, незважаючи на обмежену законодавством компетенцію. Крім того, ініціювання й організація суспільно значущих ініціатив у сфері просвітництва зумовлювали зростання громадянської активності, сприяли формуванню власної небайдужої позиції, росту солідарності суспільства та, водночас, зменшували пасивно-патерналістські настрої, укорінюючи у свідомості населення віру у спроможність самостійно вирішувати соціально-економічні проблеми за допомогою прогресу, освіти, грамотного налагодження власної діяльності.

Серед розмаїття джерел за даною темою окремо слід виділити матеріали діловодства земських управ і зібрань. Вони містять багатий фактографічний матеріал, котрий дає уявлення про різні аспекти діяльності земств, і, зокрема, про просвітницьку діяльність.

Джерелознавчий аспект земської просвітницької діяльності раніше не виступав самостійним предметом досліджень, тим не менш, у пореформений період багато робіт було присвячено саме розвитку земської освіти. Так, історію становлення земської освіти Катеринославщини, спираючись на документи місцевих органів влади, звіти гімназій та земських шкіл висвітлювали О. Петрашевський, О. Пилаєв та А. Борткевич¹. Об'єднує роботи пореформеного періоду висновок про правову недосконалість земського законодавства, в тому числі в питаннях освіти. Вадою досліджень є ідеалістична позиція авторів при оцінці просвітницької діяльності земств.

За радянської доби, вплив земської демократичної інтелігенції на розвиток народної освіти розглянув В. Борисенко. Значну увагу дослідник приділив і розвитку земської освіти на селі, завдання якої він убачав у поширенні практичних знань та вмінь². Актуальним у радянський період було й дослідження внеску видатного педагога М. Корфа в розвиток народної освіти³. Підсумовуючи доробок радянської історіографії, слід відзначити, що вона розвивалася під впливом загального офіційного ставлення до земств, відповідно до якого, самоврядні функції земств піддавалися нищівній критиці, держава подавалася як консервативна реакційна сила, що придушувала будь-які спроби розширення управлінської компетенції земств. Але, в жодній з представлених робіт не подається аналіз джерельної бази, щодо діяльності земських установ.

На сучасному етапі розвитку земської народної освіти дисертації присвятили І. Захарова, В. Курченко, С. Стельмах та В. Купченко. Дослідники показали значення земської початкової школи, яка стала своєрідною лабораторією, де апробувалися новітні форми й методи викладання, навчально-виховної роботи, упроваджувалися прогресивні педагогічні ідеї⁴.

Також на сучасному етапі законодавчі акти та актові матеріали, що регламентували діяльність земств в сфері надання допомоги родинам військових, проаналізував Є.В. Фаворісов. Окрему увагу дослідник приділив аналізу законодавства щодо захисту земствами прав дітей військовослужбовців, забезпечення органами самоврядування гідних

¹ Петрашевський, А.Ф. (1892). Очерк учебных заведений г. Мариуполя. *Мариуполь и его окрестности*. Мариуполь, 165-206; Пылаев, А. (1909). *Историческая записка о 50-летию Первой Бахмутской женской гимназии*. Бахмут.; Борткевич, А. (1914). Бесплатные читальни-библиотеки Славяносербского уездного земства. *Ежегодник-справочник Славяносербского уездного земства на 1914 год: 1-й отдел*. Луганск, 201-203.

² Борисенко, В.Й. (1980). *Борьба демократичних сил України за народну освіту в другій половині XIX ст.* Київ.; Борисенко, В.Й. (1976). *Сельское начальное образование на Левобережной Украине в 60-х гг. XIX в.*: Автореф. дис.. канд. ист. наук: спец. 07.00.02. «Отечественная история». Київ.

³ Бендриков, К.Е. (1945). Н.А. Корф – выдающийся организатор русской народной школы (1834-1883). *Наша школа*, 12, 3-5; Михайлова, Л. (1956). *Педагогическая деятельность и педагогические взгляды Н.А. Корфа*. Москва.; Смирнов, В.З. (1976). Н.А. Корф. *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в.* Москва, 313-320.

⁴ Захарова, І.В. (2002). *Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864-1917 рр.)*: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ.; Курченко, В.В. (1997). *Стан системи початкової і середньої освіти в державі на час запровадження земської реформи*: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Київ.; Стельмах, С. (1991). *Політика самодержавія в області народного образования на Украине в 60-90-х гг. XIX в.*: Автореф. дисс. на соискание степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Київ.; Купченко, В.В. (1998). *Діяльність земств України у розвитку освіти (1864-1914 рр.)*: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Харків.

умов для освіти і виховання цих дітей¹.

Аналіз сучасних досліджень продемонстрував, що джерелознавчий аспект земської просвітницької діяльності досі не виступав самостійним предметом досліджень і вивчався переважно в якості складової частини дисертацій.

Відзначимо також, що Південно-Східна Україна – регіон, який у XIX – на початку XX ст. відрізнявся якісними змінами у господарському житті, розвитком важкої індустрії, що дозволяло вкладати значні кошти в розвиток соціальної сфери.

Метою статті є визначення інформативних можливостей матеріалів діловодства, які містять відомості про становлення і розвиток земської освіти Південно-Східної України.

Розглядаючи питання розвитку земської освіти, варто звернути увагу на те, що стан дореформеної освіти, зокрема початкової, характеризувався катастрофічним занедбанням. Із формального погляду, шкільна справа координувалася поважними державними структурами – палатою державного майна чи повітовими правліннями, але більшість шкільних закладів існували лише для статистики, у звітах відомств. Першим завданням, яке постало перед земствами, за таких складних умов, було охоплення широких мас населення елементарними знаннями – умінням читати й писати, - що їх дає початкова школа. Бажаючи змінити ситуацію на краще, земства наштовхувалися на масу проблем, серед яких – правова невизначеність їх роботи в освітній сфері, різні, часто протилежні, думки серед самих земців щодо облаштування шкільної справи, нестача коштів. При цьому, земські витрати на школу було віднесено до розряду необов'язкових². Таким чином, справа просвітництва знов залишалася периферійною. Однак, не зважаючи на такі складні умови, земства не втрачали надії на налагодження ефективної системи освіти і намагалися знайти для цього можливості, що й підтверджується матеріалами діловодства. Найбільш інформативними з них є звіти земських установ.

У матеріалах справи 2130 «Доклад Змиевской земской управы Уездному земскому собранию об участии земства в обеспечении воспитания сирот воинов, погибших в войну с Японией» Центрального державного історичного архіву України м. Київ (далі ЦДІАК України)³ міститься звіт комісії з перевірки якості освіти в повітах під заголовком «О потребностях народного образования». У звіті подається опис загальної ситуації в сфері народної освіти по губерніях і повітах Південно-Східної України. Так, укладачі звіту звернули увагу на побутові умови в яких навчалися діти: «Дети вынуждены раздеваться в холодных сенях и часто простуживаются. Школы переполнены. Вентиляция помещений практически отсутствует. Температура в помещениях то чрезмерно высокая, вследствие чего ученики потеют, то низкая, что приводит к тому, что ученики вынуждены одевать шубы. Кадка для воды без крана, воду учащиеся черпают общей кружкой. Дети имеют чахлый, заморенный, утомленный вид»⁴.

Окрему оцінку у звіті надано і якості освіти. Члени комісії відзначали: «Программы Министерства народного Просвещения все же выполняются удовлетворительно, но знания учеников крайне шатки и непрочны. Способность понимать и передать прочитанное своими словами, за редким исключением, развита слабо. Скорее есть способность к «зубрилке», чем истинные знания. О пользе таких знаний не может быть двух мнений...»⁵. Такий стан речей навряд можна вважати задовільним.

Однак, фахівці не обмежились виключно критикою існуючої системи освіти, адже у

¹ Фаворисов, Е.В. (2010). Призрение семей нижних чинов, призванных в военное время на действительную службу (1874 – 1912 гг.). *Молодой ученый*, 9, 217-223.

² Сараева, О.В. (2014). *Земства Донбасу у системі владних і суспільних відносин пореформеної доби*. Маріуполь, 163.

³ Центральный державный историчний архів (далі ЦДІАК), Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, 76 арк.

⁴ Центральный державный историчний архів (далі ЦДІАК), Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, 76 арк.

⁵ Центральный державный историчний архів (далі ЦДІАК), Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, 76 арк.

звіті надано і певні рекомендації спрямовані на покращення, як умов навчання, так і професійності викладання. Стосовно покращення побутових умов навчання у звіті рекомендовано: *«Необходимо при постройке школ отказаться от планов с одной классной комнатой и с одним учителем. Сегодня конечно есть «норма» в 80 детей на одного учителя, но эта «норма» не берет во внимание, что есть и «норма» физических возможностей работы»¹.*

З метою підвищення рівня освіти, укладачі звіту закликали стимулювати роботу вчителя, зробити її більш ефективною за рахунок: а) покращення умов праці і б) надання винагород.

Також у звіті пропонувалось підвищити зацікавленість учнів навчанням, через організацію при школах ремісних майстерень. В цих майстернях молодь могла б практикувати отриманні знання та проявляти творчі здібності. Найбільш талановиті учні мали б брати участь у шкільних нарадах та з'їздах на яких вирішувались важливі питання освіти, відряджатися на стажування та курси поглибленого вивчення шкільних дисциплін. Комісія закликала працівників освіти йти шляхом демократизації навчального процесу і залучати не тільки адміністрацію шкіл та вчителів до вирішення актуальних для навчального закладу питань, але й учнів, які також мали право на власну точку зору.

Раціональною була й рекомендація комісії, щодо видачі земствами щомісячної допомоги вчителям, які прослужили в земських школах не менше за 15 років. Комісія аргументувала свою пропозицію тим, що маючи певні матеріальні накопичення вчителі могли б забезпечити власним дітям освіту не відриваючись від місця роботи, натомість же вони вимушені були шукати собі підробіток в місті, або взагалі звільнитись *«меня свою идейную профессию на должность сиделки, опасаясь, что из-за мизерной заработной платы их дети останутся без образования»²*. Отже, збільшуючи платню вчителям, земства стимулювали б ефективність їх роботи та сприяли б формуванню мотивованого колективу викладачів при школах.

Крім того, комісія закликала звернути додаткову увагу на виховну роботу, яка проводилась в народних школах. На думку фахівців комісії: *«преподавание Закона Божьего, является одним из самых больных мест школы. Хотя дело воспитательной работы священно, однако поставлено оно из рук вон плохо»³*. Укладачі звіту аргументували це обмеженою кількістю (78) годин на викладання дисципліни.

На той факт, що у земських школах на певному етапі недостатньо уваги приділялось релігійному вихованню, за твердженням комісії, вказувало те, що учні не були підготовленими до захисту знань з предмету і вимушені були додатково займатись вдома з викладачами. Брак знань, як зазначалось у звіті комісії, обумовлювався тим, що *«Преподавание было сухим. Молитвы читались без объяснений основных истин христианства. Заповеди о любви к ближним изучались вскользь. Многие религиозные притчи вообще были вычеркнуты из программы (например, притча о талантах, притча о Суше и заполнении Земли реками и озерами и т.д.)»⁴*. Крім того, в матеріалах звіту підкреслювалось, що священослужбовці, які викладали Закон Божий, так рідко з'являлись у школі, що навіть забували на чому завершили попередній урок. У зв'язку з цим, вони сперечалися з учнями, намагаючись з'ясувати тематику заняття. Але, через те, що все, що було вивчене досі вже було забуте, треба було починати весь курс спочатку.

У зв'язку з зазначеною проблемою, самі земства неодноразово ініціювали прийняття відповідної постанови щодо передачі викладання Закону Божого вчителям-предметникам, вочевидь сподіваючись, на те що вони більш сумлінно ставитимуться до своїх обов'язків.

¹Центральний державний історичний архів (далі ЦДІАК), Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, 76 арк.

²Центральний державний історичний архів (далі ЦДІАК), Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, Арк. 76.

³Центральний державний історичний архів (далі ЦДІАК), Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, Арк. 76.

⁴Центральний державний історичний архів (далі ЦДІАК), Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, Арк. 76.

Однак, земства не квапились з реалізацією цього проекту, тому все залишалось без змін. Цей факт підтверджується і матеріалами звіту: «*Вопрос о передаче чтения Закона Божьего учителям исполняется согласно половице: «Улитка здесь когда-то будет»*»¹.

З поміж інших рекомендацій, зазначених у матеріалах комісії, влучною була рекомендація щодо систематизації підбору дитячих пізнавальних книг, призначених для домашнього читання.

Необхідним, на думку членів комісії, було й оновлення учбових програм, адже вся навчальна література мала б підбиратись у відповідності до навчальних планів. Натомість результати ревізії шкіл показали, що нерідко і навчальна література і учбовий інвентар не співпадали з учбовими планами: «*Священники развесили по классам картины, изображающие рассы людей Земного шара, хотя в школьной програмне нет тем связанных с данными изображениями. При этом, в школах абсолютно отсутствуют географические и исторические карты. Меж тем, в современных зарубежных школах учителя сами составляют учебные пособия, сориентированные на школьную программу, которые становятся мощным подспорьем как для учителя, так и для учащегося*»².

Проаналізувавши матеріали звіту фахової комісії з якості освіти, можна відзначити, що у комісії, в цілому, було дуже багато зауважень, стосовно організації шкільної справи в земських народних школах. Крім того, було надано негативну оцінку якості знань школярів. Причиною такої незадовільної ситуації в сфері початкової освіти, на думку представників комісії, були... земства, а точніше безвідповідальне ставлення земських службовців до шкільної справи. Ця думка підтверджується матеріалам вищезазначеної справи: «*Необходимо, чтобы школа была не пасынком, а любимым детищем земства, на которое нельзя жалеть средств. И лишь тогда такое любовное отношение воздастся сторицей. Земства должны не только посадить ростки «доброе и вечное», но и не отказываться от дальнейшего ухода за ними. Питомец должен постоянно расширять свой круг мировоззрения. У нас же, ученик окончив школу, выучился читать, но приложит знания ему не к чему, так как в библиотеке нет книг для чтения*»³. Більше того, у звіті зазначалось, що у повітах відсутні навіть приміщення для бібліотек: «*Обыкновенно этот шкаф с книгами ютится где-нибудь, как что-то незаконное, иногда в квартире учителя. Недоступными и непонятными для населения являются такие книги, как собрание сочинений Л.Н. Толстого, работы А.К. Вимера и И.Хр. Форрара, которые являются мировой классикой*»⁴. Щоб активніше залучати населення до читання книг, фахівці комісії закликали земців «*организовать систематические чтения для народа*»⁵. На цих читаннях мали б зачитуватися найбільш важливі з виховної і пізнавальної точки зору книги. Після чого, слухачі мали б перейти до колективного обговорення прочитаного.

Наприкінці звіту, зазначалось, що відсутність в бібліотеках належної літератури, призводила до того, що у мешканців повітів були відсутні елементарні знання, щодо навколишнього світу: «*Какой болью в сердце отзывается этот голод знания... Он слышен в криках: «Купите газетку за 3 рубля!», среди которых, приходится проезжать по железной дороге... И неужели же мы после стольких уроков подадим нашему народу «камень вместо хлеба?!»*». Цитата вказує, на те що незважаючи на недостатне матеріальне забезпечення сфери освіти, народ тягнувся до нових знань. Таким чином, і державі, і органам місцевого самоврядування було над чим працювати, щоб задовольнити попит народу на освіту⁶.

Отже, з представленого звіту, стає зрозумілим, що представники комісії дорікали

¹ Центральний державний історичний архів (далі ЦДІАК), Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, Арк. 60.

² Центральний державний історичний архів (далі ЦДІАК), Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, Арк. 60.

³ Центральний державний історичний архів (далі ЦДІАК), Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, Арк. 57.

⁴ Центральний державний історичний архів (далі ЦДІАК), Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, Арк. 57.

⁵ Центральний державний історичний архів (далі ЦДІАК), Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, Арк. 57.

⁶ Центральний державний історичний архів (далі ЦДІАК), Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, Арк. 57.

земствам за недостатній рівень розвитку освіти, організації бібліотечної справи та виховної роботи при навчальних закладах. Така критика діяльності земств в галузі освіти, здається не зовсім виправданою, адже як зазначалося вище, освіта і медицина взагалі не відносились до обов'язкових земських повинностей. Фактично земські установи добровільно, з власної ініціативи, взяли на себе обов'язки з підтримки і розвитку соціальної сфери (освіти і медицини). При цьому, земства майже не отримували державних надходжень на реалізацію запланованих соціальних програм, спрямованих на розвиток освіти. Шкільна справа будувалась на чистому ентузіазмі земських службовців, яким потрібні були неабияка працьовитість і винахідливість, щоб знайти кошти на розвиток освіти.

Той факт, що земства виділяли значні кошти на шкільну справу, підтверджується матеріалами *справи 336 фонду 2130*, в якій міститься постанова Зміївської повітової земської управи Харківської губернії «*О постройке новых школьных зданий*». В постанові зазначено, що губернське земство задовольнило клопотання сільських сходів, стосовно надання матеріальної допомоги повітській школі. Зокрема, земства взяли на себе зобов'язання відшкодовувати кошти за опалення, світло, оренду квартири для учителя, який викладав релігійно-моральну етику, придбання книг для бібліотеки-читальні при школі¹.

У справі є ще одна постанова Харківського губернського земства «*Постановление по вопросу об открытии в с. Михайловском учебного учреждения и при нем должности учителя*». В матеріалах справи значилось, що Михайлівське сільське товариство клопотало перед управою про відкриття в с. Михайлівському школи в орендованому приміщенні та призначення в цю школу учителя з утриманням від земства.

Це клопотання товариство мотивувало тим, що в Михайлівському проживало 90 дітей, при цьому, школи не існувало. Внаслідок цього, діти шкільного віку не відвідували школу і залишалися без навчання грамоті. Деякі мешканці Михайлівського зверталися до церковної школи сусіднього селища, з проханням прийняти їх дітей до церковно-приходської школи. Однак, у прийомі їм частіше за все відмовляли, бо в школі також не було вільних місць. За таких умов, відкриття школи в Михайлівському було першочерговою необхідністю.

Важливо, що Михайлівське товариство також не уникало відповідальності за цю справу і зобов'язалось орендувати приміщення для школи і взяти на себе плату за опалення, світло і заробітну платню для допоміжного персоналу.

Управа задовольнила клопотання вважаючи його аргументованим і асигнувала на жалування вчителю з листопада по 1 січня 1906 р. - 62 руб. 50 коп. і на придбання парт – 50 руб. Крім того, зібрання постановило внести в кошторис на 1906 р. гроші на жалування вчителю в розмірі 300 руб².

Також у справі міститься постанова Катеринославського губернського земства «*Об участии в обеспечении воспитания сирот воинов, погибших в войну с Японией*». В рамках постанови відзначається, що 14 серпня 1904 р. вийшов Маніфест імператора, яким він наказав виділити кошти з державної скарбниці на виховання дітей офіцерів і нижчих чинів, які померли від ран і хвороб в Російсько-японську війну (1904-1905 рр.). Водночас уряд закликав земства допомогти розмістити дітей шкільного віку в закладах освіти, хоча в них не вистало місць. За таких умов, земці вважали за потрібне, в першу чергу, дати учням практичні знання, необхідні в повсякденному житті, які б забезпечили реальну можливість подальшого працевлаштування. Таким чином, на думку земців, актуально було б організувати навчання сиріт у ремісних училищах, однак училищ також не вистачало. Тим не менш, уряд рекомендував земствам не обмежуватись початковою освітою і постановив забезпечити сиріт загиблих солдат освітою профільною. До того ж, земствам було доручено відкриття ремісних майстерень при училищах, які б мали допомогти учням на практиці засвоювати отримані знання. Отже, війна принесла земствам низку нових задач в організації

¹ ЦДІАК, Ф. 2130 (Ч. 3), Спр. 336, Оп. 1, Арк. 212.

² ЦДІАК, Ф. 2130 (Ч. 3), Спр. 336, Оп. 1, Арк. 144.

шкільної справи. Таким чином, незважаючи на те, що війна з Японією була справою урядовою, а кошти на опіку жертв війни мала б виділяти державна скарбниця, земство «*движимое состраданьем к горькой участи невольных героев - жертв войны*» виділило доволі багато коштів на забезпечення освітою дітей-сиріт, батьки яких загинули у війну¹. Хоча звісно ці мільйони «*тяжелым бременем легли на население*», адже земства вимушені були підвищувати податки місцевому населенню задля того, щоб мати можливість допомагати сиротам. Тим не менш, земства взяли на себе обов'язок будівництва і облаштування ремісних учбових майстерень, з подальшим утриманням їх міністерством фінансів. Проблемою, за таких умов, залишалось тільки подальше працевлаштування випускників майстерень, адже губернська управа відзначала: «*Имеющийся опыт трудоустройства выпускников ремесленных училищ показал, что ученики, окончившие училище не находят достойного приложения своим знаниям в пределах губернии и покидают ее в поисках работы. Таким образом, уездам не доводится пользоваться плодами их обучения. Для уезда обучение выпускников ремесленных училищ пропадает бесследно*»². Отже, земства побоювались, що така саме ситуація буде й з ремісними майстернями, тому й призупинили процес їх будівництва. Тим не менш, земства встигли зробити дуже багато, задля навчання, виховання і подальшої професійної реалізації дітей-сиріт, батьки яких загинули у роки війни з Японією.

Проаналізувавши представлені у справі постанови земства, можемо дійти підсумку, що незважаючи на важке матеріальне становище та складнощі з фінансуванням, земства не відмовлялися від справи розвитку освіти і по можливості, намагалися задовольняти клопотання тих, хто дійсно потребував допомоги. До того ж, з джерел дізнаємося, що держава забезпечила прискіпливий контроль за діяльністю земств в питаннях надання допомоги родинам військових і забезпечення гідних умов для навчання дітей військовослужбовців. Це підтверджується матеріалами справи 2 «*Дело Канцелярии Временного Харьковского генерал-губернатора с указами, циркулярами и приказами (20.04.1879 г. – 7.01.1880 г.)*» фонду 1191 «*Канцелярия временного Харьковского генерал-губернатора*» ЦДІАК³, де представлено запити Харківського, Катеринославського і Таврійського губернаторів до Міністерства внутрішніх справ, стосовно питання про організацію надання допомоги родинам військових (в тому числі, у забезпеченні умов навчання і виховання дітей). У зверненні губернатори просили МВС визначити, яка установа має розглядати скарги на повітові земські управи, з приводу не виплати ними допомоги родинам чинів запасу і ратників призваних на службу. На думку самих губернаторів, відповідальними за цю справу треба було призначити або губернаторів (згідно зі статтею 10 «*Тимчасових Правил, Найвище затверджених 25 липня 12 листопада 1877 року, про опіку над родинами чинів запасу і ратників державного ополчення, викликаних у військовий час на службу, а також нижчих чинів, що виступили в похід*» або на Губернську земську управу.

У відповідь на звернення, МВС повідомила: «*Вследствии сего ходатайства, по согласованию с министерствами Военным и Финансов, имеем честь уведомить, что рассмотрение указанных жалоб должно производиться в порядке, установленном 69 статьей «Положения о земских учреждениях 1864 г.», разъясненной Указом Правительствующего Сената 15 мая 1868 г., согласно которой, жалобы на уездную земскую управу должна рассматривать Губернская земская управа. На губернаторов же, согласно статье 10 «Временных Правил... 25 июня 1877 года*»⁴, возложена обязанность наблюдать за своевременным и надлежащим презрением семейств лиц призванных на

¹ ЦДІАК, Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, Арк. 144.

² ЦДІАК, Ф. 2130 (Ч. 2), Спр. 336, Оп. 1, Арк. 145.

³ ЦДІАК, Ф. 1191, Спр. 2, Оп. 1, 302 Арк.

⁴ Полное собрание законов Российской Империи (далі – ПСЗРИ), Собр. II, Т. LII, Отд. I, 751-755.

службу (включая образование детей лиц, призванных на службу). По сему, в случае излишней медлительности или отказа со стороны земства удовлетворять законное требование лиц, часто нуждающихся в немедленной выдаче им пособий, от губернатора зависит форма наказания за нарушение, которую он определяет согласно ст. 10-й «Временных Правил... 25 июня 1877 года»¹. Далі МВС відзначало, що згідно з зазначеною статтею, якщо земська управа не виконувала розпоряджень, котрі були обов'язковими для земства (щодо утримання родин військових), губернатор мав повне право реалізувати розпорядження за рахунок земств. Заява МВС завірена підписом міністра внутрішніх справ, статс-секретаря Л.С. Макова.

Майже одразу після з'ясування означеного питання, Комітет з надання допомоги родинам вбитих, померлих від ран і зневічених на полі бою воїнів, який знаходився під протекцією Її Величності Государині Імператриці, постановив перерахувати з власного бюджету 1 мільйон і сто тисяч рублів на виховання малих дітей і навчання дітей шкільного віку, які залишилися сиротами через війну. Ці кошти переважно були спрямовані на підтримку дітей нижчих чинів, покликаних на війну. З матеріалів справи 2 фонду 1191 дізнаємося, що Комітет звернувся з клопотанням до земських управ, щодо надання ними інформації стосовно осіб, які мали право на допомогу. З джерела стає також відомо, що земства віднесли до цієї справи з величезною повагою і турботою².

Отже, наведений приклад підтверджує той факт, що навіть за важких умов війни, земства не тільки не відмовлялися від надання посильної допомоги в питаннях розвитку освіти, а й співпрацювали по цьому питанню з благодійними установами, намагаючись подолати існуючі «на шляху до знань» складнощі.

Однак, вже з матеріалів справи 7 «Указ Сената от 27 февраля 1869 г. об образовании земских учреждений в Мариупольском уезде Екатеринославской губернии и о предоставлении жителям г. Нахичевань права на участие в Ростовском городском избирательном съезде» фонду 707 «Управление Киевского учебного округа (1832-1919 гг.)» ЦДІАК³, дізнаємося, що перед земствами стояли не тільки питання матеріального забезпечення освіти, а й ефективної організації навчального процесу. Так, у матеріалах справи міститься звернення міністра народної освіти, щодо деяких питань освіти, до попечителя Київського учбового округу від 14 січня 1869 р., який також розкриває певні особливості функціонування земських початкових навчальних закладів Південно-Східної України. З звернення стає відомо, що актуальною в земських закладах освіти була проблема з вивченням латинської мови. Так, відзначається, що у Миколаївській реальній гімназії Херсонської губернії латинська мова вивчалась як необов'язкова дисципліна (за бажанням). Крім того, бажачі могли вивчати латину по завершенні гімназії на спеціальних курсах, що функціонували при навчальних закладах. З одного боку, наявність таких курсів можна оцінити цілком позитивно, адже випускники гімназій здобували можливість поповнити свої знання перед вступом до університету, з іншого боку – це свідчило про недостатній рівень викладання латини в ході навчального процесу. З цього приводу у зверненні міністра значилось: «На изучение латинского языка в Николаевской гимназии отведено всего 16 уроков в неделю, в то время как согласно Уставу о гимназиях и прогимназиях 19 ноября 1864 г. в классических гимназиях на изучение данного предмета отведено 34-39 недельных уроков (!!!) (авт.). Конечно, в реальной Николаевской гимназии латинский язык не может преподаваться в объеме, установленном для классических гимназий, но все же по Нашему мнению данный курс для желающих поступать в университет должен быть более углубленным. Данное ходатайство предлагаем согласовать с университетом им. Св.

¹ ЦДІАК, Ф.1191, Спр. 2, Оп. 1, Арк. 52.

² ЦДІАК, Ф.1191, Спр. 2, Оп. 1, Арк. 86.

³ ЦДІАК, Ф. 707, Спр. 7, Оп. 35, 174 Арк.

*Владимира*¹. Лист завірений підписом міністра народного просвітництва, государем Дмитром Андрійовичем Толстим. Варто відзначити, що реалізація даної ініціативи мала б відбутися за сприянням земства, адже саме за ними закріплювалась повинність з розвитку освіти, хоча й не обов'язкова...

У справі не міститься даних, щодо задоволення представленого клопотання, однак самий факт наявності такого звернення свідчить про те, що уряд дбав про вдосконалення навчального процесу і про подальшу конкурентоспроможність випускників середніх навчальних закладів. При цьому, спирався він у своїх рішеннях саме на органи місцевого самоврядування.

Також у справі відзначався незадовільний рівень викладання всесвітньої і вітчизняної історії в земських початкових школах. Зокрема, зауваження міністра народного просвітництва Д.А. Толстого стосувалися насамперед підручників за якими навчалися школярі: *«В школах был утверждён ученым комитетом министерства народного просвещения 15 марта 1868 г. ученик историка Дмитрия Ивановича Иловайского «Сокращенное руководство ко всеобщей и русской истории. Курс младшего возраста»², который Мы данным постановлением признаем непригодным»³*. У матеріалах справи відзначається причина такого критичного ставлення до зазначеного підручника: *«Наглядность составляет ключевой момент в развитии духовных сил. Именно наглядностью обуславливается ясность и точность представлений, из которых в свою очередь, образуется сознание. Данному учебнику не хватает наглядности»⁴*.

Отже, аналіз матеріалів справи ще раз доводить, що в земських початкових школах точилася постійна робота спрямована на вдосконалення навчального процесу.

Не менш важливим для земських установ було питання підбору кваліфікованого персоналу для закладів освіти. Особливу увагу урядовці звертали на політичну благонадійність працівників, хоча при прийомі на роботу враховувались й професійні якості потенційних робітників. Критерії відбору працівників в сфері освіти представлено в матеріалах справи 33 *«Дело Канцелярии временного Харьковского генерал-губернатора (23 мая 1879 – 23 декабря 1879 г.)»* вищезгадуваного фонду 1191 *«Канцелярия временного Харьковского генерал-губернатора» ЦДІАК України*⁵. Зокрема, у справі оголошується звернення імператора до міністра народної освіти 4 липня 1879 р. в якому він і торкався означеної проблеми: *«Мы, Государь Император высочайше повелеваем соизволить, чтобы земские учреждения, общества, сословия и частные лица, получившие установленным порядком разрешение на открытие какого-либо частного учебного заведения, допускали к преподаванию и воспитанию детей, лиц, имеющих на то право. Данные лица должны быть политически благонадежны и обязаны соответствовать занимаемой должности. Кандидатуры на должность учителя должны утверждаться не иначе, как по предварительному соглашению с училищами 1-го и 2-го разрядов, а также по согласованию с попечителем учебного округа. В случае же, если принимается педагог в училище 3-го разряда, то его кандидатура должна согласовываться с директором народных училищ»⁶*. Постанова завірена підписом міністра внутрішніх справ Російської імперії Л.С. Маковим.

Далі, у цій самій справі, характеризується робота уряду по впровадженню в дію *«Указу Його Імператорської Величності Самодержця Всеросійського про надання Губернаторам особливих прав при заміщенні посад по земським і міським установам»*. В справі значилося:

¹ ЦДІАК, Ф. 707, Спр. 7, Оп. 35, Арк. 4 зв.

² Иловайский, Д.И. (1869). Сокращенное руководство ко всеобщей и русской истории. Курс младшего возраста. 3-е изд. Москва: Тип. Грачева и Ко.

³ ЦДІАК, Ф. 707, Спр. 7, Оп. 35, Арк. 140.

⁴ ЦДІАК, Ф. 707, Спр. 7, Оп. 35, Арк. 141 зв.

⁵ ЦДІАК, Ф. 1191, Спр. 33., Оп. 4, 70 арк.

⁶ ЦДІАК, Ф. 1191, Спр. 33., Оп. 4, Арк. 21.

«По указу Его Императорского Величества, Правительствующий Сенат и Комитет министров рассмотрели проект Министерства внутренних дел № 3712, 25 августа 1879 г. о предоставлении Губернаторам особых прав при замещении постоянных должностей по земским и городским учреждениям. Теперь, по требованию Губернатора, должны быть немедленно удаляемы от занимаемых должностей все те лица, которые признаны будут неблагонадежными, согласно мнению самого Губернатора, силой власти его (определенной Общей Инструкцией генерал-губернаторам, изданной в 1853 г.)»¹. Проект завірений підписом обер-секретаря Г. Щеглова.

У справі також зафіксовано, що проект було прийнято і затверджено міністерством внутрішніх справ. Отже, відтепер, діяльність усіх посадових осіб, що перебували на службі в земських установах, в тому числі, у школах, училищах, гімназіях тощо – знаходилась під прискіпливим контролем губернаторів. Уряд аргументував таку увагу до вчителів та адміністрації учбових закладів необхідністю допуску до навчального процесу тільки гідних особистостей, яким можна довірити дітей.

Варто відзначити, що в подальшому уряд корегував та доповнював законодавство, щодо прийому персоналу на службу до земських установ. Так, 19 жовтня 1879 р. вийшов «Указ Его Императорского Величества Самодержца Всероссийского № 2209 о замещении должностей и о распространении действия данного положения Комитетом министров». В даному положенні значилося: 1. Земські і міські установи мали подавати списки на затвердження земських службовців губернаторам чи градоначальникам (міським головам), а потім передавати до Правлячого Сенату; 2. Губернатори або градоначальники повинні були надати свої зауваження стосовно моральних якостей і благонадійності осіб, які висувуються на посади земських службовців; 3. Правлячий Сенат розглядав, перевіряв і оцінював подану інформацію та відгуки, щодо попередньої професійної діяльності претендентів на посади в земських установах та приймав остаточне рішення згідно з висновками міністерства юстиції².

Однак, у губернаторів виникла низка питань, у зв'язку з появою різних трактовок циркуляру. Як наслідок, було прийнято ще один циркуляр міністерства внутрішніх справ, яким уряд давав пояснення господам губернаторам, щодо особливостей впровадження постанови 19 жовтня 1879 р. У даному циркулярі зазначалось: «По поводу возбуждаемых господами губернаторами вопросов, возникающих из необходимости применения Высочайше утвержденного 19 октября 1879 г. положения Комитета Министров, считаю долгом уведомить, что лица, избираемые на должности в земские учреждения, особому утверждению не подлежат и, что порядок выборов должен оставаться тот, который указан в законе (Положении о земских учреждениях 1864 г.). Применение же Высочайшего повеления 19 октября сего года должно иметь место, в отношении претендентов на должность (выборную), лишь тогда, когда будет обнаружена их несомненная неблагонадежность или «вредная» деятельность в политическом отношении, а к служащим по найму – во всех случаях их неблагонадежности, как в политическом, так и в служебном отношении»³. Циркуляр завірений підписом міністра внутрішніх справ Л.С. Маковим.

Поява цього пояснюючого циркуляру свідчить про те, що уряд все ж йшов шляхом демократизації трудових відносин і поступок по відношенню до персоналу земських установ. Однією з причин, що могла б обумовити послаблення вимог до кандидатів у земські службовці, стали клопотання губернаторів до міністерства внутрішніх справ, в яких висловлювалося прохання, стосовно пом'якшення вимог прийому на службу до земських установ. Так, у матеріалах справи 33 фонду 1191 ЦДІАК містяться звернення Харківського

¹ ЦДІАК, Ф. 1191, Спр. 33., Оп. 4, Арк. 33.

² ЦДІАК, Ф. 1191, Спр. 33., Оп. 4, Арк. 37-37 зв.

³ ЦДІАК, Ф. 1191, Спр. 33., Оп. 4, Арк. 39.

та Катеринославського генерал-губернаторів до міністерства внутрішніх справ, стосовно затвердження посадових осіб у земських установах. Зазначеними зверненнями губернатори прагли висловити власні погляди стосовно означеної проблеми. У клопотанні значилося, що губернатори не вважають раціональним крок, щодо надання їм повної самостійності у такій складній справі, як атестація політичної і моральної благонадійності посадових осіб міського управління. Більше того, вони зазначали, що прийняття рішення з зазначеного питання, можна було б вважати перевищенням професійних повноважень: *«Хотим высказать взгляд свой на настоящий вопрос и подробные соображения на которых он основан. Считаем, что в губерниях впредь до упразднения последних, едва ли было бы удобно предоставлять губернаторам полную самостоятельность в столь щекотливом деле, как аттестация в политической и нравственной неблагонадежности должностных лиц общественного управления. Особенно это кажется невозможным без всякого не только участия, но даже без ведома главного Начальника края, облеченного особым Высшим доверием и ответственностью за сохранение общественного порядка и спокойствия»*¹. Отже, матеріали справи свідчать, що губернатори хотіли зняти з себе відповідальність, за вирішення питання, яке не відносилось до їх прямої компетенції. При цьому, важливо, що навіть не маючи на меті спрощення процедури затвердження земських службовців, губернатори все ж спромоглися скоротити перелік осіб, схвалення яких мали б отримати претенденти на посаду земського службовця, адже вищезазначене клопотання було задоволене.

В цілому, проаналізувавши представлену у справі інформацію, можна відзначити, що піклування про особовий склад земських службовців, зокрема, співробітників земських навчальних закладів, це необхідність, адже учитель несе відповідальність за дітей. Тому, така прискіплива увага до працівників сфери освіти є цілком обґрунтованою.

Аналізуючи справу 64 *«Материалы об открытии библиотеки в городе Енакиеве Екатеринославской губернии. Переписка с обществом для распространения просвещения между евреями в России. О денежной помощи. Формуляры и списки книг (8 мая 1904 г. – 27 января 1906 г.)»* фонду 190 Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (м. Київ)², можемо простежити ставлення земських службовців до етнічних меншин. У справі міститься клопотання до Катеринославської губернської управи мешканця м. Єнакієво Катеринославської губернії лікаря Я. Євінзона, який представляв інтереси місцевої громади щодо надання допомоги місцевій бібліотеці. У зверненні зазначалось, що в селищі Єнакієво Катеринославської губернії існує бібліотека, яка створювалась у 1901 р. Бібліотека діяла офіційно і оформлена на ім'я самого лікаря. При цьому, ця бібліотека була єдиною просвітницькою установою в селищі, в якому проживало 250 єврейських родин. Тим не менш, у бібліотеки не було грошей на придбання книг, в яких відчувалась величезна потреба. Саме тому, бібліотека зверталася до органів самоврядування з клопотанням виділити грошову субсидію на придбання книг, чи передати хоча б якісь книги на розсуд самого земства. Директор бібліотеки відзначав: *«Точные сведения о количестве книг, в которых есть потребность, будут присланы моим временным заместителем – директором Каганом, которому я передаю заведование библиотекой, по случаю получения назначения на должность на Дальнем Востоке»*³.

Далі у клопотанні подавалися відомості, щодо книг, в яких відчували необхідність відвідувачі бібліотеки. До найбільш затребуваних відносились такі автори: О.М. Островський, А.П. Чехов, Л.М. Толстой, О.М. Скабичевський, О.К. Шеллер та Ф.П.

¹ ЦДІАК, Ф. 1191, Спр. 33., Оп. 4, Арк. 41-42.

² Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (м. Київ), Ф. 190, Спр. 64, 23 арк.

³ Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (м. Київ), Ф. 190, Спр. 64, арк. 1.

Сленев.¹

Далі у справі зазначалося, що управа з задоволенням прийняла пропозицію директора енакіївської бібліотеки.

Отже, матеріали наведеної справи свідчать про те, що місцеві етнічні спільноти подекуди могли розраховувати на підтримку місцевих інститутів влади.

Отже, діловодна документація з історії просвітницької діяльності земств Південно-Східної України представлена: - розпорядчою документацією МВС, міністерства фінансів, міністерства народної освіти, генерал губернаторів – це циркуляри, накази резолюції тощо; - документами діяльності земських установ – протоколами, журналами, звітами земських зібрань і управ; матеріалами листування – клопотаннями земських управ до міністерства фінансів та народної освіти, генерал-губернаторів і міністра внутрішніх справ; - плановою документацією земських установ, щодо напрямків діяльності в сфері освіти; - контрольною документацією – щорічними звітами земських зібрань і управ, звітами комісій з перевірки якості освіти та ін.

Аналіз діловодної документації дозволив зробити підсумок, що просвітницька діяльність земств Південно-Східної України була спрямована на розвиток освітнього та культурного рівня широких народних мас, насамперед селян, і включала заходи із створення системи початкової, середньої, спеціалізованої технічної, сільськогосподарської та позашкільної освіти, організації бібліотек, народних читалень, тощо. При здійсненні цієї роботи земства мали переборювати такі проблеми як, відсутність належної державної допомоги та байдужість урядовців до питання підвищення освітнього рівня населення.

З метою підвищення рівня освіти, земці закликали приділяти більше уваги підбору висококваліфікованих педагогічних кадрів і створенню сприятливих для них умов праці. Важливу увагу земці приділяли і придбанню пізнавальної літератури для позашкільного читання. Також земства закликали учнів приймати участь в обговоренні важливих питань щодо організації навчального процесу.

Проаналізувавши діловодні джерела можемо відзначити, що представлені документи мали доволі високий рівень вірогідності та інформативності. Звісно у діловодних джерелах ми не знайдемо інформацію, щодо мотивів діяльності і міркувань земських діячів, адже ця документація була призначена для внутрішнього користування, не для істориків, а для певного кола людей – керівників і підлеглих. Але, в цілому, аналіз джерел дозволив визначити особливості стану дореформеної освіти, найбільш ефективні напрямки реформування та недоліки новоствореної системи освіти.

References:

1. Bendrikov, K.E. (1945). N.A. Korf – vydajushhij organizator russkoj narodnoj shkoly (1834-1883). *Nasha shkola*, 12, 3-5.
2. Borisenko, V.J. (1976). *Sel'skoe nachal'noe obrazovanie na Levoberezhnoj Ukraine v 60-h g.g. XIX v.*: Avtoref. dis. kand. ist. nauk: spec. 07.00.02. «Otechestvennaja istorija». Kiev.
3. Borysenko, V.I. (1980). *Borotba demokratychnykh syl Ukrainy za narodnu osvitu v druhiy polovyni XIX st.* Kyiv.
4. Bortkevich, A. (1914). *Besplatnye chital'ni-biblioteki Slavjanoserbskogo uezdnogo zemstva. Ezhegodnik-spravochnik Slavjanoserbskogo uezdnogo zemstva na 1914 god: 1-j otdel.* Lugansk, 201-203.
5. Zakharova, I.V. (2002). *Rol zemstv u rozvytku narodnoi osvity v Ukraini (1864-1917 rr.)*: Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy». Kyiv.
6. Пловаяский, D.I. (1869). *Sokrashhennoe rukovodstvo ko vseobshhej i russkoj istorii. Kurs mladshogo vozrasta.* 3-e izd. Moskva: Tip. Gracheva i Ko.
7. Instytut Rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I. Vernadskoho (m. Kyiv), *F. 190, Spr. 64, 23 ark.*

¹ Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (м. Київ), *Ф. 190, Спр. 64, арк. 4.*

8. Kupchenko, V.V. (1998). *Diialnist zemstv Ukrainy u rozvytku osvity (1864-1914 rr.):* Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy». Kharkiv.
9. Kurchenko, V.V. (1997). *Stan systemy pochatkovoï i serednoi osvity v derzhavi na chas zaprovadzhenia zemskoi reformy:* Avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: spets. 13.00.01 «Zahalna pedahohika ta istoriia pedahohiky». Kyiv.
10. Mihajlova, L. (1956). *Pedagogicheskaja dejatel'nost' i pedagogicheskie vzgljady N.A. Korfa.* Moskva.
11. Petrashevskij, A.F. (1892). *Ocherk uchebnyh zavedenij g. Mariupolja. Mariupol' i ego okrestnosti.* Mariupol', 165-206.
12. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii, *Sobr. II, T. LII, Otd. I, 751-755.*
13. Pylaev, A. (1909). *Istoricheskaja zapiska o 50-letii Pervoj Bahmutskoj zhenskoj gimnazii.* Bahmut.
14. Saraieva, O.V. (2014). *Zemstva Donbasu u systemi vladnykh i suspilnykh vidnosyn poreformenoi doby.* Mariupol.
15. Smirnov, V.Z. (1976). *N.A. Korf. Ocherki istorii shkoly i pedagogicheskoi mysli narodov SSSR. Vtoraja polovina XIX v.* Moskva, 313-320.
16. Stel'mah, S. (1991). *Politika samodержavija v oblasti narodnogo obrazovanija na Ukraine v 60-90-h gg. XIX v.:* Avtoref. diss. na soiskanie stepeni kand. ist. nauk: spec. 07.00.02 «Otechestvennaja istorija». Kiev.
17. Favorisov, E.V. (2010). *Prizrenie semej nizhnih chinov, prizvannyh v voennoe vremja na dejstvitel'nuju sluzhbu (1874 – 1912 gg.). Molodoj uchenyj, 9, 217-223.*
18. TsDIAK, *F. 1191, Spr. 33., Op. 4, 70 ark.*
19. TsDIAK, *F. 2130 (Ch. 2), Spr. 336, Op. 1.*
20. TsDIAK, *F. 2130 (Ch. 3), Spr. 336, Op. 1.*
21. TsDIAK, *F. 707, Spr. 7, Op. 35, 174 Ark.*
22. TsDIAK, *F. 1191, Spr. 2, Op. 1, 302 Ark.*
23. TsDIAK, *F. 2130 (Ch. 2), Spr. 336, Op. 1, 76 ark.*